

מצב העברית

חדירת האנגלית אל העברית ואל הערבית

מנקודת מבט השוואתית

יהודית רוזנהויז

תהליך הגלובליזציה של האנגלית הוא נושא למחקרים מרובים. מטרת מאמר זה היא לבחון מקרוב, באופן השוואתי, את שתי השפות המדוברות בישראל – העברית והערבית – ביחסן לאנגלית. בנוסף לרקע הדומה של שתי השפות האלה – השתייכותן למשפחת השפות השמיות החיות – התפתחותן דומה באופן יחסי. מבחינה היסטורית הייתה בריטניה דומיננטית באזור המזרח התיכון בעיקר החל מהמחצית הראשונה של המאה ה-20, וכך השפיעה לשונה במידה ידועה על האזור. במאמרנו נתמקד בתהליכים שחלו על שתי השפות, ונסקור תהליכים ותופעות לשוניים המשקפים את הגלובליזציה של האנגלית באזור. מבידיקתנו ניתן לומר כי בישראל של היום השפעת האנגלית האמריקאית על העברית נרחבת ביותר, ובולטת יותר מאשר השפעת האנגלית על הערבית, חלקית מאחר שלגבי דוברי הערבית בארץ מעמדה של האנגלית נמוך ממעמדה של העברית.

הקדמה

לעברית ולערבית רקע דומה: שתיהן שייכות למשפחת השפות השמיות החיות, והתפתחותן דומה באופן יחסי. שתיהן שפות שקיימות ומתועדות זה כאלפיים שנה (הערבית יותר מן הערבית, כידוע). בתקופות שונות חוותה כל אחת מהן תקופת פריחה עשירה, שאחריה באה תקופת דעיכה, ובהדרגה קמו שתיהן כביכול לתחייה, במיוחד החל מהמאה ה-19, וחזרו לחיים מלאים ותוססים במאה ה-20 (Blau, 1981). לכאורה, דמיון זה היה אמור להביא לתוצאות דומות כאשר בוחנים לא רק את

¹ פרופ' יהודית רוזנהויז היא מרצה במחלקה ללימודים הומניסטיים ואמנויות, הטכניון – מ.ט.ל., חיפה.

¹ המאמר הוא הרחבת הרצאה שנישאה במסגרת הכנס השנתי של האגודה הישראלית לחקר לשון וחברה, בית ברל, יוני 2004.

התפתחותן אלא גם את השפעת האנגלית על התפתחות זו במאה השנים האחרונות.

מבחינה היסטורית הייתה בריטניה אחד הכוחות הפוליטיים הפעילים באזור המזרח התיכון, בעיקר ברבע האחרון של המאה ה-19, ויותר מכך במחצית הראשונה של המאה ה-20. עקב פעולות שלטוניות וכיבוש צבאי, בעיקר באזור מצרים וארץ ישראל, הגיעו לאזור חיילים בריטיים, פקידי ממשל ועוד (סוחרים, למשל) (Lewis, 1960). הסמכות הבריטית באזור הביאה גם להשפעה לשונית מסוימת עליו. אבל לאחר מלחמת העולם השנייה והקמת מדינת ישראל באמצע המאה ה-20 עברה השפעת האנגלית באזור מן האנגלית הבריטית לאנגלית האמריקאית. שינוי זה היה כרוך בהבדלים תרבותיים, בנוסף להבדלים לשוניים. גם התהליך היה שונה: הוא לא היה כרוך בשלטון ישיר של ישות פוליטית עליונה ממדינה אחרת אלא בחדירה לשונית, בעיקר בתחומי הכלכלה והתרבות. במאמר זה נתמקד בתהליכים ובתופעות לשוניות בשתי השפות שהתקיימו באותה תקופה בארץ ומשקפים את תהליך הגלובליזציה של האנגלית באזור. חלק מהתהליכים בשתי השפות דומים, אבל תופעת הדיגלוסיה (Ferguson, 1959) הבולטת הקיימת בערבית מחייבת בדיקה נפרדת בשני המישורים - של הערבית הספרותית והערבית המדוברת.²

השוואת גורמים בהשפעת האנגלית על שתי השפות

לצורך ההשוואה נתייחס לגורמים הבאים: תולדות העברית והערבית בארץ; תולדות האנגלית בארץ ביחס לחברה הדוברת עברית / ערבית; יחסו של כל מגזר אל האנגלית, כולל השפעת קיומה של האקדמיה ללשון (העברית בארץ, הערבית – בחו"ל); יחס האוכלוסייה של כל מגזר אל האנגלית, תוך הפרדת המישור המדובר מן המישור הכתוב.

תולדות העברית והערבית בארץ

א. העברית

מועד תחילתה של תחיית הלשון העברית מוגדר בצורות שונות, על-פי גישות המגדירים. נקודת מבט אחת רואה את תחילת תחיית הלשון

² השוואה דומה (בין השפה המדוברת לבין השפה הכתובה/הספרותית) ניתן לערוך כבר גם בעברית בת זמננו, אבל לא נתייחס כאן למצב דברים זה.

בתקופת ההשכלה, כאשר החלה להיכתב ספרות יפה בעברית בסוגות (ז'נרים) 'מודרניות', כגון רומנים ושירה בעלת אופי חילוני, כלומר, כאשר הספרות האירופית החלה להשפיע על היהודים בגרמניה, ולאחר מכן במזרח אירופה. במחקרים שבדקו תעודות ומסמכים רבים נמצא כי השפה העברית לא מתה אף פעם לחלוטין, מאחר ששימשה לשון כתיבה, לשון תפילה ופיוטים, לשון המדע בימי הביניים, גם אחרי שעם ישראל גלה מארצו ואף כלשון התקשורת בין יהודים בני עדות וארצות שונות. מאידך גיסא, עוד לפני הגלות חדלה העברית להילמד ולשמש כשפת-אם, בגלל השתלטות השפות המרכזיות של אותה תקופה, בפרט הארמית והיוונית. בגולות השונות שבהן חיו, דיברו היהודים בלשון הסביבה. לכן ניתן לראות את תחילת תחיית העברית בארץ בראשית הפעילות למען הפצתה ברבים והשימוש בה בעיתונות יומית, בגני ילדים ובבתי ספר. שלב זה של הפעילות החל בסוף המאה ה-19 ונמשך בתחילת המאה ה-20, וידועים בפעילותם בתקופה זו חברי 'ועד הלשון' ובראשם אליעזר בן יהודה (Rabin, 1974; Morag, 1988).

בראשית העשור השני של המאה ה-20 נערך בארץ במגזר היהודי מאבק מר ביחס לשפת ההוראה בארץ בגני הילדים, בבתי הספר ובאוניברסיטה. במאבק זה היו מעורבים מורים ותלמידים תומכי העברית מצד אחד ותומכי הגרמנית מצד שני. המאבק התייחס לגרמנית, דבר שמעיד כי באותה תקופה מעמדה של האנגלית כשפה בינלאומית עדיין לא היה חזק. גם בספרות בלשנית מוקדמת (גרבל, 1930) משתקפת חשיבותן של שפות אירופיות אחדות בהקשר התפתחותה של העברית בארץ, בעיקר הרוסית, הגרמנית והצרפתית, אך לא האנגלית. בסופו של דבר הוכרע המאבק לטובת העברית. כיום הפכה האנגלית להיות השפה השנייה החשובה ביותר בישראל במגזר היהודי והשפה השלישית בחשיבותה במגזר הערבי.

מאז ועד היום משמשת העברית כשפה המאחדת את כל האוכלוסייה (היהודית) בארץ (Berman, 1997, Fellman, 1973,) (Kutscher, 1982). בתקופת המנדט הייתה העברית שפה רשמית לאחר האנגלית ולצד הערבית. לאחר הקמת המדינה ב-1948 קיבלה העברית תוקף של שפה רשמית במדינה, לפני הערבית; האנגלית היא שפה שניתן להשתמש בה, אבל אין היא שפה רשמית של המדינה (Spolsky and)

Shohamy, 1999). המודעות לחשיבות הנחלת השפה העברית התחזקה כאשר הגיעו לארץ מאות אלפי עולים, פליטי השואה מצד אחד ופליטי ארצות ערב מצד שני, ונפתחה מסגרת 'האולפן להנחלת הלשון'. שיטה זו מתקיימת עד היום, בשינויים ובשיפורים מסוימים ביחס למה שהייתה בתחילתה. ילדי בית הספר דוברי הערבית לומדים גם הם את העברית כשפה שנייה/זרה מכיתה ג' ועד לבגרות.³ כך מופצת הלשון העברית כלשון אם וכשפה שנייה או זרה בקרב כל האוכלוסייה החיה בארץ כיום.

ב. הערבית

עם תחילת המאה ה-20 הייתה הארץ מיושבת בדלילות בתושבים דוברי ערבית. רבים הגיעו לאזור בהדרגה בעקבות ההתפתחות הטכנית והכלכלית שהחלה עם התרבות היישוב היהודי ועם כניסת הבריטים לאזור לאחר מלחמת העולם הראשונה ותחילת משטר המנדט הבריטי בארץ. חלק מהתושבים בארץ היו נוודים שהתיישבו בהדרגה במקומות יישוב קיימים או באזורים ריקים מיישוב (ונעשו 'מיושבים'), וחלקם התיישבו בערים או בכפרים קיימים כדי להמשיך לחיות כבמקומות מגוריהם המקוריים (Al-Haj, 1996; Kinberg and Talmon, 1994). השפה הערבית התאפיינה מקדמת דנא בפיצול בולט בין הערבית המדוברת, שפת האם של הדובר הילידי הערבי (Kaye and Rosenhouse, 1997), לערבית הספרותית, הנרכשת בלימוד בבית הספר, דהיינו לשון ספרי הקודש, הספרות והשירה. רובד הערבית הספרותית מבוסס על לשון השירה הקדומה (הקלסית), שבעיקר החל מן המאה ה-19 התפתחה והוכשרה לשמש את צורכי התרבות המודרנית. הפיצול הרב בין שני הסוגים של השפה הערבית קיים גם כיום, אם כי חלים בכל אחד מהם שינויים בעקבות תנאי החיים המשתנים ומתחדשים בלי הרף (Holes, 1995).

לאחר הקמת מדינת ישראל והחלת חוק חינוך חובה במדינה, שכלל גם את ילדי המגזר הערבי, התגברה השפעת הערבית הספרותית והחלה לחדור לשימושי הלשון של דוברי השפה הערבית המדוברת. גם תנאי

³ לא כאן המקום לדון במצב למידת השפה הערבית בארץ במגזר היהודי, אך ראו לדוגמה Shohamy and Donitsa-Schmidt, 1998

החיים בישראל החלו להשתנות בהדרגה, ומצבה הכלכלי של המדינה, ובכלל זה מצב תושביה הערבים (וכמובן היהודים), השתפר במשך השנים במידה ניכרת. שינויים אלה השפיעו גם על הרגלי החיים: ניכרת חדירת אמצעי תקשורת ההמונים (עיתונות, קולנוע, ומאוחר יותר גם הטלוויזיה) ונכחותם של מוצרי הצריכה המיובאים. שינויים חיצוניים אלה גרמו לחדירת מונחים מן הספרותית למדוברת ולהיפך, אבל גם לחדירת יסודות לשוניים מן העברית, ודרכה גם מן האנגלית (Amara and Spolsky, 1986, Koplewitz, 1974, 1989, 1992). בגלל הניתוק בין ישראל לבין אזורי רצועת עזה והשומרון (עד 1967) וסגירת הגבולות הבינלאומיים של ישראל במשך רוב אותה תקופה (עד לחתימת חוזה השלום עם מצרים ועם ירדן) ובגלל חדירת החינוך המסודר וההשכלה למגזר הערבי (כולל למידת עברית ואנגלית), התפתחה השפה הערבית, **הספרותית והמדוברת**, במידה מסוימת בכיוונים שונים מאלה של השפה הערבית בארצות הערביות השכנות.

יצוין עוד שהשימוש באנגלית לתקשורת מדוברת, להבדיל מלשון הכתיבה, נפוץ באזורים רבים בארץ שאליהם מגיעים תיירים מחו"ל. ידיעה בסיסית של השפה האנגלית הייתה, אם כך, צורך חיוני לחיי המסחר שם, ושימשה גורם ללמידה ספונטנית של יסודות השפה מחוץ לבתי הספר. בגלל האינתיפאדה של העשור האחרון, שגרמה להחלשת זרם התיירים, ירדה במידה מסוימת חשיבותו של הגורם הזה.

לסיכום סעיף זה ניתן לומר כי הפיכתה של העברית ללשון הדומיננטית בישראל שינתה את מעמדה של הערבית בארץ לשפת מיעוט, למרות מעמדה כשפה רשמית של המדינה, במעמד שווה לכאורה לעברית.⁴ גורמים חדשים השפיעו על התפתחות לשון התקשורת בין אנשים במגזר היהודי לבין עצמם, בין אנשים במגזר הערבי לבין עצמם, ובין יהודים וערבים. גורמים אלה הביאו לכך שהאנגלית זכתה למעמד חשוב אצל הדוברים מן המגזר היהודי ולמעמד חשוב פחות אצל הדוברים מן המגזר הערבי, שלגביהם העברית היא השפה הזרה הראשונה בחשיבותה והאנגלית היא מבחינה זו שפה משנית.

⁴ מעמד השפה הערבית כשפת מיעוט קיים לא רק בישראל. ראו לדוגמה, Owens, 2000.

תולדות האנגלית בארץ ביחס לחברה הדוברת עברית /

ערבית

בסוף המאה ה-19 היה לבריטניה מעמד פוליטי וצבאי חשוב במצרים ובסודן, כחלק מפעילות האימפריה הבריטית במזרח התיכון. לארץ הגיעה השפעתה הישירה של בריטניה עם כיבוש הארץ מן התורכים על ידי גנרל אלנבי ב-1917, במסגרת סיום מלחמת העולם הראשונה. ב-1918 קיבלה בריטניה על עצמה (כחלק מהסכמי ורסאי) את המנדט על ארץ ישראל, וירדן והתחילה לשלוט במקום. ב-1920 הוחלף השלטון הצבאי באזרחי, וירושלים הפכה לבירת הארץ. במסגרת המנדט הבריטי התפתחה בארץ פעילות של בינוי תשתיות כגון הרכבת למצרים מחיפה מצד אחד (ב-1919) והקו בין ראש העין לפתח תקווה מצד שני, נמל חיפה (שנפתח רשמית ב-1933), בניין ערים ושכונות חדשות בערים קיימות (שכונת רחביה בירושלים, לדוגמה), סלילת כבישים, ופיתוח מוסדות תרבות (כגון האוניברסיטה העברית בירושלים והטכניון בחיפה).

(Alpert, 1982)

פעילות זו הייתה כרוכה בקשרים ישירים בין התושבים דוברי העברית והערבית בארץ לבין השליטים, ולכן השפיעה גם על הלשון. מונחים חדשים חדרו לעברית ולערבית מן האנגלית הבריטית של אותה תקופה. בעיקר היו אלה מונחים מן התחום המשרדי, הצבאי והמכני (מכונות, מכוניות), אך גם פריטי מזון ולבוש נכנסו לשפה בתקופה זו.⁵ כאשר עזבו הבריטים את הארץ והוקמה המדינה ב-1948 הסתיימה למעשה תקופת ההשפעה הבריטית על השפות בארץ.

במחצית השנייה של המאה ה-20 התפשטה השפעתה של ארצות הברית בכל העולם, עקב ניצחונה במלחמת העולם השנייה, שגשוגה הכלכלי ותמיכתה הכלכלית במדינות רבות בכל העולם, כולל ישראל. החדירה של האנגלית האמריקאית לארץ לא הייתה על-ידי שליטה ישירה, כמו במקרה של בריטניה, אלא בחדירת תרבות, על-ידי הפצת מוצרים רבים במסחר (כלכלה) ובבידור, בעיקר בקולנוע, שהראה לכל הצופים את דרך החיים והתרבות האמריקאית. ההצלחה הכלכלית והעוצמה של ארצות הברית הפכו לאידאל או לפחות למודל חיקוי של הצופים בארץ,

⁵ לגבי הערבית - ראו דוגמאות בתוך: Piamenta, 2000. הסתמכתי גם על שיחה שלי עם פרופ' משה פיאמנטה.

ולמעשה בכל המקומות בעולם שתרבות זו הגיעה אליהם. תהליך זה נמשך במדינה גם כיום, והשלכותיו מתבטאות לא רק בתחום השפה אלא גם בערכי התרבות המשתנים במדינה. תהליך לשוני-חברתי זה השפיע על דוברי העברית ודוברי הערבית במדינה במידה שונה, ונראה כי ההבדל בין שתי הקבוצות האלה בתחום זה נובע לא רק מההיקף השונה של הקשר עם התרבות הבריטית או האמריקאית בכל אחת משתי החברות האלה, אלא גם מן היחס של כל אחת מהן אל שתי התרבויות המערביות ה'זרות' האלה.

יחס האוכלוסייה של כל מגזר אל האנגלית

המשותף

האנגלית נלמדת ברוב בתי הספר בארץ עד לבחינות הבגרות, אבל לא כל התלמידים מגיעים לרמה טובה בשפה זו עם סיום לימודיהם בבית הספר התיכון. הדבר נכון הן לגבי המגזר היהודי והן לגבי המגזר הערבי. למרות שבדרך כלל למידה פורמלית כזאת של שפה זרה אינה אמורה להשפיע במידה רבה על עיצוב שפת האם, נמצאה השפעה של השפה האנגלית על דוברי שפות אלה. עם זאת, ניכר הבדל בין המגזר היהודי לבין המגזר הערבי ביחס אל השפה האנגלית מצד אחד ובהשפעת השפה האנגלית על שפת האם מצד שני. היחס אל האנגלית, על-פי מחקרים רבים, הוא בדרך כלל יחס של כבוד והערכה. יחס זה קשור מצד אחד לערכי התרבות של הארצות דוברות האנגלית, החל בבריטניה וארצות הברית וכלה באוסטרליה ובדרום אפריקה: ספרות הפרוזה והשירה האנגלית והאמריקאית מפותחת מאוד והשפיעה במידה רבה על התפתחות החשיבה והספרות בעולם במאות השנים האחרונות, ובעיקר במאה ה-19 וה-20. מי שלומד את הספרות הזאת בבית הספר כבר סופג משהו מן התרבות הזאת ומערכיה. מצד שני, קיימת תרבות הצריכה החומרית, שמתבססת מצד אחד על קניות ומצד שני על שימוש במוצרים חדשים. בארץ ניכרת ביותר התפתחות תרבות הצריכה, המתבטאת לא רק בשינויים לשוניים בגלל מונחים ומוצרים מיובאים, אלא גם בערכי הסביבה, כגון בבניית קניונים רבים ובנהירת האנשים אליהם כאל מקום בילוי ולא רק לצורך קניות.

החברה בארץ קולטת אפוא גם תרבות 'מופשטת' הבאה מן המערב, וליתר דיוק מארצות הברית, וגם תרבות חומרית הבאה משם. השפעה זו, שיצרה למעשה תרבות 'גלובלית', קיימת במידה רבה גם בארצות אחרות ברחבי העולם, והיא חודרת במיוחד אל השפות שדובריהן מושפעים מן התרבות הזאת. יחס החברה בארץ אל האנגלית איננו אחיד ולכן נדון שוב בנפרד בכל חברת שפה - העברית והערבית.

דוברי העברית

במגזר היהודי קיימים מצד אחד טהרנים, הכוללים מורים, אנשי האקדמיה ללשון העברית, עיתונאים, שדרנים ועוד, הטוענים שראוי לנקות את השפה מן המילים הזרות שדבקו בה (ללא תלות בשפת המוצא) על-ידי חידוש ושימוש במילים עבריות מקוריות.⁶ יצוין, עם זאת, שחברי האקדמיה ללשון העברית אינם עיוורים למציאות; במקרים רבים הם מתירים, מקבלים או אף מחייבים שימוש במונח הזר, ולא רק מחוסר ברירה. נראה כי מעמד ה'טהרנים', שמעולם לא כלל מספר גדול של אנשים בחברה, מתכווץ עוד יותר לאחרונה, בין השאר בעקבות הגישות החדישות בבלשנות הכללית המשנות את התפיסה האקדמית של חקר הלשונות. מצד שני קיים רוב הציבור, שאיננו יודע ואיננו שם לב לתקנות האקדמיה וממשיך לחיות עם העברית מבלי להתייחס (באופן מודע) לחוקים נורמטיביים מן העבר. הדבר מביא לריבוי מבלי משים של השימוש ביסודות מן האנגלית בעברית.

בנוסף לכך, רבים אחרים משתמשים במודע ביסודות שונים מן האנגלית למטרות שונות: מי להבעת ידיעותיו המופלגות באנגלית (סנוביות) ומי לצרכים פרגמטיים להבעת ידיעותיו וכישוריו לשם ייצוג המעמדי וקידומו המקצועי (אנשי אקדמיה ואנשי עסקים, המתקשרים עם עמיתים רבים בעולם באנגלית, מפרסמים את עבודותיהם ומרצים עליהן באנגלית). עוד אחרים משתמשים ביסודות אנגליים מאחר שאינם מבחינים במקורם הזר של המונחים שיש בהם צורך, כגון מונחי צריכה בסיסיים, מאחר שכבר התאזרחו בשפה.

ההבדלים במטרות השימוש או בנסיבות השימוש ביסודות האנגליים מתבטאים גם במבעים לשוניים מסוגים שונים. רוב המילים השאלות מן

⁶ לא נתייחס כאן לשיטות החידוש האלה.

האנגלית אצל דוברי העברית כיום הן שמות עצם למוצרי צריכה בתחומים רבים ושונים, ושמות תואר (ראו פישרמן, 1986). אבל גם ביטויים מורכבים יותר, כגון צָרְפִים או פסוקים שלמים, נשאלים מן האנגלית. ביטויים כאלה מביעים, בין היתר, עמדות רגשיות של הדובר, והם אופייניים לדוברים דו-לשוניים המשתמשים לסירוגין בשתי שפותיהם, שפת האם והשפה האחרת. מכאן שעלינו להבחין בין שימוש ביסודות לקסיקליים 'שעל פני השטח', המגיעים לשפה הקולטת כתוצאה מן הצורך בהם עקב המושגים החדשים שהגיעו אתם, לבין השימוש ביסודות מורכבים יותר, המשקפים מצב דו-לשוניות של הדובר. מצב כזה משפיע, כידוע, במשך הזמן על מבנה השפה בצורה עמוקה יותר.

השפעת האנגלית על העברית מתבטאת גם בצורה נוספת: בהחדרת יסודות לקסיקליים לתוך העברית תוך אזרוחם בה, כלומר שימוש בשורש של מילה זרה כאילו הוא שורש עברי וגזירת צורות חדשות ממנו, כגון הפיכת שם עצם לפועל (לדוגמה: סְנַתַז, מִזְפַּזַּף) או תואר (אלפא-נומרי, רובוקופית) או הוספת צורני ריבוי לשם עצם זר (פורמטים, קוקטיילים, ווליומים). ניתן להזכיר בהקשר זה גם את השימוש ההומוריסטי והסלנגי של ביטויים שונים מן האנגלית בטקסטים בעברית; שימושים כאלה הם בדרך כלל בני חלוף, כי הם קשורים בסביבה תרבותית וחברתית ספציפית, המשתנה עם הזמן (ראו גם התייחסותו של רוזנטל, 2001: 74-76 לנושא).

דוברי הערבית

ביחס למגזר זה יש לדון למעשה במצב בארבע שפות: ערבית מדוברת, ערבית ספרותית, עברית ואנגלית. נתייחס להלן לכל שפה בנפרד.

א. הערבית המדוברת. האנגלית הבריטית שחדרה לארץ בתקופת המנדט השפיעה גם על הערבית המדוברת. יסודות לקסיקליים מתחומי החיים המודרניים שהגיעו בשנות ה-30 וה-40 לארץ דרך האנגלית השתרשו גם בערבית המדוברת, וחלקם נשארו בה עד היום. התחומים הסמנטיים שהיו נפוצים במיוחד באותה תקופה היו, כאמור, תחומי ניהול המשרד, צבא, מכונות ומוצרי צריכה מסוימים. עד היום ניתן לשמוע 'קפטן', 'מיג'ר', 'ג'נרל', 'ג'יפ', 'ברן', 'סטן', 'ג'ינג'י', 'אגזוז', 'יונש', 'פייל',

'תטלי', 'גרזאי', 'גריפפרות' 'סינמא', 'הנדז-אפ', 'סתופ' ועוד, כחלק מאוצר המילים בשיחות על התקופה ההיא.

אולם התקופה היא חלפה, כאמור, ומושגים חדשים נכנסו לערבית המדוברת מן האנגלית (האמריקאית) במשך הזמן: 'די-נאי' [D9] (כר!), 'בילדוזר' (כר!) משקפים ציוד הנדסי כבד שנכנס לשימוש בשנות ה-50--60 לערך ושגם אנשים מן המגזר הערבי הפעילו במסגרת עבודות בנייה שונות. גם 'ראדיו' ו'תלפון' התאזרחו בערבית בתקופה מאוחרת מזו של המנדט הבריטי.⁷

בשלושת העשורים האחרונים הוצף השוק הישראלי, כולל החלק של המגזר הערבי, במוצרי צריכה אמריקאיים מתחומים רבים, במיוחד בתחום טכנולוגיית המחשבים ('כמביותר', 'דיסכת', 'סי-די'), מוצרים אלקטרוניים רבים (פריז'ידר, הובר, בלנדר), הלבשה (ומכאן: 'סמול', 'מדיום', 'לארג', 'תי-שרת', 'שורטס', 'טייטס') והקוסמטיקה ('כרים', 'שמפו', 'דאו(דורנט)') וכו'. מוצרים אלה משמשים בערבית המדוברת כפי שהם בשפת המקור, תוך התאמה פונולוגית מינימלית לערבית המדוברת.

ב. הערבית הספרותית. בניגוד לזרם הזה עומדת הערבית הספרותית, המאופיינת בגישה השמרנית והטהרנית של רוב התומכים בה. הערבית הספרותית נרכשת רק בבית הספר, אבל בתקופת המנדט הבריטי לא היה שיתוף פעולה נרחב בין המגזר הערבי לבין הבריטים ולא היו יוזמות מתוך המגזר לקידום החינוך. לכן, לפני הקמת המדינה חלק קטן מאוד מן הילדים במגזר הערבי למדו בבית הספר וידעו קרוא וכתוב, כלומר את השפה הספרותית. היקף השימוש בשפה זו בציבור היה אז מצומצם יחסית, וכלל מספר קטן של עיתונים וספרים שהתפרסמו בארץ, ולצדם סופרים ועיתונאים מעטים. עם הקמת המדינה נחקק חוק חינוך חובה חנם שהוחל גם על המגזר הערבי. בשנים הראשונות לקיום המדינה החוק לא נאכף במלואו במגזר הערבי, ושיעור ניכר מן הילדים טרם למדו בבית הספר או עזבו אותו לצורכי פרנסת הבית בגיל צעיר, לפני סיום התקופה הקבועה בחוק. במשך השנים השתנה המצב, וכיום חינוך החובה מקיף כמעט את כל הילדים באוכלוסייה הערבית, והאנאלפביתות (הבערות) מוגבלת כמעט כולה לאנשים, ובמיוחד לנשים, שנולדו לפני

⁷ לעומת זאת, לאור צורת ההיגוי שלה, נראה שהמילה "תלפזיון" נקלטה בערבית דרך הצרפתית ודרך מצרים ולא ישירות מן האנגלית בארץ.

הקמת המדינה או בעשור הראשון שלאחר מכן (Al-Hajj, 1996; Amara and Mar'i, 1999; Habib-Alla, 1991) עם הקמת המדינה הייתה הערבית הספרותית בארץ (כמו גם התושבים הערבים והערבית המדוברת) מנותקת מן ההתפתחויות שחלו במדינות ערב השכנות. התפתחותה הייתה לפיכך עצמאית ומושפעת יותר מן הסביבה דוברת העברית מאשר מן הערבית בארצות השכנות. לא נרחיב כאן בנושא זה, אבל עובדה היא שבארץ הופיעו נטיות לשוניות שונות מאלה שבמצרים, בירדן או בלבנון, לדוגמה, באותו הזמן (ראו Suleiman, 1999). במצרים, בסוריה ובעיראק נוסדו עוד בשנות ה-30 של המאה ה-20 אקדמיות ללשון הערבית, שחלק גדול מתפקידן ופעולתן הוקדש לחידוש השפה הערבית ולהחייאתה על-ידי חידוש מילים ומונחים מתאימים לצורכי היום-יום (ראו שריבויים-שבטיאל, 1993; El-Khafaifi, 1967, Madkur, 1985). למרות שלא כל החידושים נקלטו, ולא הייתה פעילות להאחדת התחדישים בארצות אלו, התפתח אוצר המילים בערבית הספרותית המודרנית בצורה ניכרת במהלך עשרות השנים שלפני אמצע המאה ה-20 ולאחר מכן. אוצר מילים זה חדר ללשונם של דוברי הערבית בארץ בעיקר לאחר הסרת המשטר הצבאי על המגזר הערבי וכריתת ברית השלום עם מצרים, שפתחה את האפשרות לסחר עם מצרים גם בתחום הספרים והעיתונים.

ג. עברית. השפה העברית נלמדת בבתי הספר במגזר זה, ברמות שונות, מכיתה ג' ועד לבחינות הבגרות בסיום בית הספר התיכון. במחקרים סוציו-לינגוויסטיים נמצא שהיחס אל העברית הוא אינסטרומנטלי בעיקרו, מאחר שהתלמידים מודעים לחשיבותה לחייהם במדינה, אבל אינם לומדים אותה מטעמים אידאולוגיים או רגשיים (Abu Rabia, 1996, 1998). העברית, שהיא השפה הדומיננטית בארץ, משמשת אותם לאחר הלימודים בבית הספר, בעיקר בהקשרים של עבודה. הקשרים והמגעים עם דוברי עברית בעבודה יומיומית ובמגעים עם משרדים רשמיים שונים גורמים לחדירה נרחבת למדי של העברית ללשונם המדוברת. דרך העברית ה'מדוברת' חודרים ללשונם גם ביטויים לקוחים מן האנגלית, לאחר שאלה חדרו לעברית.

ד. אנגלית. הגברת תפוצת ההשכלה והחינוך בבית הספר הביאה לתלמידים במגזר הערבי גם את האנגלית כשפה זרה, אם כי בחשיבות בדרגה שנייה לאחר העברית. עם זאת, לימוד השפה האנגלית נשאר במסגרת בית הספר, ואינו חורג ממנו בדרך כלל לשימוש יום-יומי או למודעות תרבותית סוחפת. היות שמסגרת החינוך הייתה חלשה ביותר לפני הקמת המדינה, לא חדרו לערבית הספרותית מילים רבות מן האנגלית הבריטית.

רק לאחרונה יחסית חדרה תרבות ה'היי-טק' למגזר הערבי במדינה, ויחד איתה חדרה ההכרה בחשיבות השפה האנגלית. אולם היות שבאינטרנט ניתן כיום לתקשר גם בערבית, ובטלוויזיה ניתן לצפות בתוכניות רבות בערבית מן הארצות השכנות, נשאר השימוש בתוכניות דוברות אנגלית באמצעי תקשורת אלה שולי יחסית.

ללשון הכתיבה והדיבור חדרו, עם זאת, מונחים אנגליים רבים מתחומי המחשבים ומוצרי הצריכה האלקטרוניים, וגם מתחומים אחרים. גם לשון המדעים מושפעת מאוד מן האנגלית, ובספרים אקדמיים רבים הכתובים ערבית מופיעים מונחים באנגלית בסוגריים לצד המונח הערבי, כדי שהקורא יבין מה מקבילתו האנגלית.⁸ עם זאת, היחס לאנגלית נשאר מסתייג בדרך כלל.⁹

ניתן להסביר את היחס אל האנגלית גם כחלק מתפיסת העולם הכפולה ביחס לעולם ה'מערבי' לעומת העולם ה'מזרחי' של דוברי הערבית: מצד אחד יש הערצה להישגי המערב, מצד שני יש רצון לחזק את התרבות הערבית הקדומה, הקלסית, ואת ערכיה המסורתיים (Lewis, 1964). יחס דואלי זה מתבטא בכתבים של סופרים ופובליציסטים רבים בעולם הערבי מאז שהחלה חדירת תרבות המערב במאה ה-19. המודרניזציה נשללת מבחינות רבות, במיוחד בכל הכרוך ביחסים בתוך החברה ובמסגרת המשפחתית. לכן גם אין נהייה כה חזקה אחר התרבות המערבית המגולמת בשפה האנגלית. מונחים המגיעים לערבית הם מונחים של מוצרי צריכה בעיקר, ובהשוואה לביטויים

⁸ מעניין לציין כי כעזר לתחום זה הופיעו גם מילונים מקצועיים רבים (שנכתבו לאו דווקא בישראל), המתרגמים את המונחים האנגליים לערבית (הספרותית).

⁹ השפעת שפות זרות אחרות על השפה הערבית בארצות ערב שונות קיימת גם היא, וראו Rosenbaum 2000/2002, המביא דוגמות גם מן האנגלית לצד שפות נוספות.

האנגליים בעברית, רק מעט ביטויים מן האנגלית חודרים לערבית הכתובה.

סיכום ומסקנות

בעקבות השוואת גורמים סוציו-לינגוויסטיים אחדים ראינו כי למרות שהעברית והערבית נמצאות בארץ אחת והיו נתונות להשפעה זהה לכאורה של האנגלית הבריטית והאמריקאית, הרי אין המצב בנושא הנידון זהה בחברה הדוברת עברית ובחברה הדוברת ערבית.

למרות שבתחילת המאה ה-20 (לפני כיבוש הארץ מידי התורכים על-ידי אלנבי) התנהל מאבק הלשוניות על מעמדה של השפה העברית בארץ בציבור היהודי, כיום העברית היא השפה הדומיננטית בציבור היהודי והשפה השנייה בחשיבותה במגזר הערבי.

בקרב החברה הדוברת עברית בישראל ישנן קבוצות גדולות של אנשים המיטיבים לדעת אנגלית ומשתמשים בה בהזדמנויות רבות, במיוחד עקב קשרים עם גורמים בחו"ל, ובעיקר בארצות הברית. קבוצות אלה כוללות מצד אחד אקדמאים המשתמשים באנגלית ככלי לפרסומיהם המדעיים ולתקשורת מדעית עם עמיתים בכל העולם, ומצד שני - גם תעשיינים וסוחרים המתקשרים עם עמיתים בחו"ל בעיקר באנגלית.

בנוסף, מצאנו כי התחומים הסמנטיים שבהם מתגלה השפעת האנגלית על העברית שונים חלקית מאלה שבהם משפיעה האנגלית על הערבית. הגורמים למצב זה הם, ככל הנראה, בין היתר:

1. צורות החיים השונות בשני המגזרים;
2. ההשלכות של המעמד השונה של העברית (כשפה הדומיננטית) ושל הערבית (כשפת מיעוט) בארץ;
3. תפיסות העולם של דוברי עברית וערבית לגבי ערכי התרבות המגיעים מן המערב;
4. היקף ההשכלה ותחומי התעסוקה השונים בשני המגזרים המכתיבים ציפיות חברתיות ומקצועיות שונות בכל מגזר, ומשפיעות על היחס אל האנגלית.

רוב הערכים הלשוניים שחדרו מן האנגלית לעברית ולערבית הם שמות עצם, אך גם פעלים ותארים, מיליות ומילות קריאה. כל השאלות האלה קיימות, פחות או יותר, גם בשפות אחרות. אחידות זו נובעת מהעובדה שמילים אלה הן בעלות תפוצה גבוהה בשל חשיבותן התקשורתית הפרגמטית.

קיומה של אקדמיה ללשון העברית בישראל ואקדמיות ללשון הערבית בשלוש מדינות ערביות שכנות השפיע בצורות שונות על שתי השפות אלה ביחס לאנגלית. מצד אחד, תפקידה של כל אקדמיה הוא לשמר את השפה ולפתח אותה כדי שתוכל לשמש את דוברי השפה בצורה יעילה ומלאה בתקופה המודרנית, דבר הגורם לחידוש מילים בעברית ובערבית (הספרותית) ולהפחתת השימוש במילים שאולות. לעומת זאת, העדר אקדמיה לשפה הערבית בישראל ומצב הדיגלוסיה בערבית גורם בארץ להתפתחויות בערבית המדוברת והספרותית השונות מן ההתפתחות בעברית ובארצות ערב. לאקדמיות בארצות ערב השפעה מוגבלת גם שם, וחוקתמן על התפתחות השפה הערבית הספרותית בארץ ניכר עוד פחות מאשר בארצות שבהן הן הוקמו.

אוצר המילים של הערבית המדוברת שונה במידה רבה מזה של הערבית הספרותית בתחומים רבים של החיים הפרגמטיים, ולכן שונות גם המילים האנגליות שחדרו לכל רובד כזה. האידיאל של הערבית הספרותית (על-פי אקדמיות ללשון הערבית) הוא לחדש מילים בערבית כדי לאפשר את הבעת כל המושגים החדשים בערבית. ואכן, מונחים רבים חודשו בערבית הספרותית ונקלטו בה במקום המונחים באנגלית. בערבית המדוברת, לעומת זאת, משמשים במקרים רבים המונחים המקבילים באנגלית. יש להניח שהמצב בארץ שונה מן המצב בארצות ערב שלהן קשר ישיר עם האקדמיות ללשון. מצב דומה קיים גם בעברית, אולם הפער בין הערבית הספרותית והמדוברת עדיין אינו גדול כמו הפער בערבית. כך נוצר מצב, שלמושג ידוע המושאל לעברית/לערבית מן האנגלית יש מושג עברי/ערבי (מחודש) מקביל; במקרים מסוימים מצב זה מביא לבידול סמנטי בין המושג השאול לבין המושג המחודש, דבר שמונע מן המושג השאול להיעלם.

מקור השפה האנגלית שהשפיעה על העברית ועל הערבית בארץ השתנה במשך המאה ה-20: מאנגלית בריטית במחצית הראשונה של

המאה לאנגלית האמריקאית במחצית השנייה של המאה. הדבר נבע מהשינויים שחלו בעולם לאחר מלחמת העולם השנייה והתחזקותה של ארצות הברית ככוח המרכזי בעולם. תהליך זה היה כרוך גם באופי השונה של תחומי התרבות האנושית שהשפיעו על השפה בארץ באותן תקופות: בתקופת האנגלית הבריטית (המנדט) המונחים היו קשורים במידה רבה בתשתית התרבותית והחומרית הכרוכה בבניית הארץ. באותה תקופה האנגלית הייתה שפה רשמית בארץ, אבל היות שהמנדט נכפה על תושבי הארץ היחס אליו לא היה אוהד במיוחד. ההשפעה של האנגלית האמריקאית החלה עם הקמת המדינה, והתמיכה האמריקאית במדינה הצעירה הייתה כרוכה לא רק בכספים אלא גם במוצרים רבים של תרבות חומרית-טכנולוגית ותרבות מותרות, כולל תחומי הבשמים, אופנות הביגוד וההנעלה, סוגי מזון ותבשילים שונים, ספורט, תיירות, תחבורה, תקשורת (במיוחד תקשורת המונים). מכאן נבע השימוש במונחים רבים מן האמריקאית בתחומים האלה. התפשטותם המהירה של מושגים מאנגלית בעברית במחצית השנייה של המאה ה-20 קשורה גם ביחס אוהד לדוברי האנגלית האמריקאית, השונה מן היחס המסויג שגילו דוברי העברית כלפי האנגלים ושפתם בתקופת המנדט. יחס זה מתבטא לעתים גם בהשארת ההיגוי המקורי של המילים ה'אנגליות' בעברית. כתוצאה מחדירת 'העולם החדש' לארץ, התיישנו מושגים רבים באנגלית הבריטית מתקופת המנדט עד כדי העלמות מוחלטת מהמילון הנפוץ בתקופת 'האנגלית האמריקאית'.

נראה כי כיום דוברי עברית המושפעים מן האנגלית במידה הגדולה ביותר הם בעיקר עובדים אקדמאים בתחומים שונים של תעשייה מתוחכמת ('היי-טק'), האקדמיה ובעלי מקצועות חופשיים כגון עורכי דין וסוחרים. אנשים באקדמיה נזקקים לאנגלית לצורך השלמת השכלתם הפורמלית ולכן רמת ידיעותיהם בשפה האנגלית גבוהות יחסית, עד כדי הפיכתם לדו-לשוניים המערבבים יסודות משתי השפות בדיבורם הרגיל. רובם גם נוהים אחרי התרבות החומרית המסמלת עושר רב יותר מזה של התרבות הים-תיכונית או אף האירופית, ומתבלים את דבריהם במבעים אנגליים/אמריקאיים שגורים (בתהליך הידוע כ- code switching). בנוסף לאוצר המילים השאול מן האנגלית האמריקאית ומשמש בכלל האוכלוסייה, אם כן, משתמשים דוברים אלה ברובד נוסף

של השפה, השאול מן האנגלית האקדמית, ה'גבוהה' יותר. גם תקשורת ההמונים באינטרנט ובטלוויזיה מחזקת את השפעת האנגלית על הצופים במגזר הדובר העברית.

היחס לאנגלית (הבריטית והאמריקאית כאחד) אצל דוברי הערבית איננו כה אוהד, מאחר שהקשר שלהם עם דוברי האנגלית חלש יותר בדרך כלל. הם אמנם לומדים את השפה בבית הספר מספר רב של שנים, כמו במגזר היהודי, אבל מחוץ לכותלי בית הספר הם נתקלים בה רק כאשר הם מדברים עם תיירים, או צופים בסרטי קולנוע וטלוויזיה הדוברים אנגלית. בשני אמצעי התקשורת הנזכרים לעיל הם מעדיפים את השפה הערבית, הזמינה בשפע בעולם הערבי, דבר המקטין את מיומנותם בה ומגדיל את הפער בין דוברי מגזר זה והמגזר דובר העברית מבחינת השימוש במילים שאולות מאנגלית.

לסיכום, מצאנו כי בישראל של היום השפעת האנגלית האמריקאית על העברית מרובה ביותר וחזקה יותר מהשפעת האנגלית על הערבית המדוברת והספרותית כאחת. חלקית נובע מצב זה מהעובדה שלגבי דוברי הערבית בארץ מעמדה של האנגלית נמוך מזה של העברית. כן קשור הבדל זה ביחס אל השפה בעובדה שהעברית בישראל היא השפה הדומיננטית ולא רק השפה הרשמית (אם כי לא שפת האם) באוכלוסייה דוברת הערבית, ולכן חשיבותה של העברית גדולה יותר לחיי היום-יום שלהם מן האנגלית. במקביל, מונחים אנגלים החודרים לערבית מגיעים דרך העברית ולא דווקא מן האנגלית, בגלל מעמדה של העברית בארץ.

מקורות

עברית

אל-חאג', מ' (1996). **החינוך בקרב הערבים בישראל – פיקוח ושינוי חברתי**. ירושלים: מאגנס.

אמארה מ' ומרעי ע"ר (1999). נושאים במדיניות החינוך הלשוני בבתי ספר ערביים ישראל. **סקירות על הערבים בישראל**, מס' 25. גבעת חביבה: המכון למחקרי שלום.

מורג, ש. (1988) **מחקרים בעברית בת-זמננו** (2 כרכים). ירושלים:

אקדמון

פישרמן, ח' (1986). **מילים זרות בעברית בת זמננו**. עבודת דוקטורט. ירושלים: האוניברסיטה העברית.
רוזנטל, ר' (2001) **הזירה הלשונית**. תל-אביב: עם עובד.
שרייבוים-שבטיאל, ש' (1993). **האקדמיה ללשון הערבית במצרים: פעילות ונטיות, 1932-1982**. עבודת דוקטורט. אוניברסיטת תל-אביב.

ערבית

Habib-Alla, M. (1991). Arabic education in Israel toward the turn of the millennium. In: M. Habiballa & A. Qufti (Eds), **Education and the Arabic Minority in Israel: State of the Art, problems and Requirements** (pp. 30-35). Haifa: Al-Karma (in Arabic).
Madkur, I. (1967). The Academy at the service of the Arabic language. Majallat Majma' Al-Lugha Al-'Arabiyya Bi-l-Qa:hira (Journal of the Language Academy in Cairo) (in Arabic), 22: 15-24.

אנגלית

Abu Rabia, S. (1996). Druze minority students learning Hebrew in Israel: The relationship of attitudes, cultural background and interest of material to reading comprehension in a second language. **Journal of Multilingual and Multicultural Development**, 17 (6): 415-426.
Abu Rabia, S. (1998). The learning of Hebrew by Israeli Arab students in Israel. **Journal of Social Psychology**, 138 (3): 331-341.
Alpert, C. (1982). **Technion : The Story of Israel's Institute of Technology**. New York: American Technion Society.
Amara, M. (1995). Hebrew and English lexical reflections of socio-political changes in Palestinian Arabic. **Journal of**

- Multilingual and Multicultural Development**, 15 (6): 165-172.
- Amara, M. and Spolsky, B. (1986). The diffusion and integration of Hebrew and English lexical items in the spoken Arabic of an Israeli village. **Anthropological Linguistics**, 28 (1): 43-54.
- Ben Rafael, E. (2001). A sociological paradigm of bilingualism: English, French, Yiddish and Arabic in Israel. In: H. Herzog, E. Ben-Rafael and E. Kraus (Eds). **Language and Communication in Israel** (pp.175-205). Ramat Gan: Israel Sociological Society.
- Berman, R. A. (1997). Modern Hebrew. In: R. Hetzron (Ed.), **The Semitic Languages**. London: Routledge, 312-333.
- Blau, J. (1981). **The Renaissance of Modern Hebrew and Modern Standard Arabic**. Los Angeles: University of California Press.
- El-Khafaifi, H. (1985). **The role of the Cairo Academy in coining Arabic scientific terminology: An historical and linguistic evaluation**. Ph.D. Dissertation, The University of Utah.
- Fellman, J. (1973). **The Revival of a Classical Tongue: Eliezer Ben Yehuda and the Modern Hebrew Language**. The Hague: Mouton.
- Ferguson, C.A. (1959a). Diglossia. **Word**, 15: 325-340.
- Garbell, I. (1930). **Fremdsprachliche Einflüsse in modernen Hebraeisch**. Berlin.
- Holes, C. (1995). **Modern Arabic: Structures, Functions and Varieties**. London & New York.
- Kaye, A.S. and J. Rosenhouse (1997). Arabic dialects and Maltese. In R. Hetzron (Ed). **The Semitic Languages** (pp. 263-311). London: Routledge.

- Kinberg, N. and Talmon, R. (1994). Learning of Arabic by Jews and the Use of Hebrew among Arabs in Israel. **Indian Journal of Applied Linguistics**, 20 (1-2): 37-54.
- Koplewitz, I. (1974) Education in the Arab sector - facts and problems. In A. Ormian (Ed). **Education in Israel**. Jerusalem, 323-334.
- Koplewitz, I. (1989). The use and integration of Hebrew lexemes in Israeli spoken Arabic. **Multilingual Matters**, 71: 181-195.
- Koplewitz, I. (1992). Arabic in Israel: The sociolinguistic situation of Israel's Arab minority. **International Journal of the Sociology of Language**, 98, 29-66.
- Kutscher, E.Y. (ed.: R. Kutscher) (1982). **A History of the Hebrew Language**. Jerusalem: Magnes Press.
- Lewis, B. (1960). **The Arabs in History**. New York: Harper & Row.
- Lewis, B. (1964). **The Middle East and The West**. Bloomington: Indiana University Press.
- Owens, J. (2000). **Arabic as a Minority Language**. Berlin: Mouton.
- Piamenta, M. (2000). **Jewish Life in Arabic Language and Jerusalem Arabic in Communal Perspective: A Lexico-Semantic Study**. Leiden: Brill.
- Rabin, Ch. (1974). **A Short History of the Hebrew Language**. Jerusalem: Jewish Agency.
- Rosenbaum, G. (2000-2002). 'Do you parler `Arabi?' - mixing colloquial Arabic and European languages in Egyptian literature. **MAS-GELLAS**, 11, 48
- Shohamy, E. & Donitsa-Schmidt, S. (1998). **Jews vs. Arabs: Language Attitudes and Stereotypes**. Tel-Aviv: The Tami Steinmetz Center for Peace Research.

Spolsky B. and Shohamy E. (1999). **The Languages of Israel**. Clevedon: Multilingual Matters Ltd.

Suleiman, Y. (1999). Language education policy - Arabic speaking countries. In: B. Spolsky and R.E. Asher (Eds). **Concise Encyclopedia of Educational Linguistics** (pp. 106-115). Oxford: Elsevier Sciences Ltd.